

ELÇİN NƏSİB

**«ƏKİNCİ» DƏ MAARİFÇİLİK
İDEYALARININ TƏBLİĞİ**

ELÇİN NƏSİB

**“ƏKİNÇİ”DƏ MAARİFÇİLİK
İDEYALARININ TƏBLİĞİ**

M.F.A. Əliyev adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“Elm və təhsil”
Bakı - 2012

Ash 268679

Elmi redaktor:
Babək Qurbanov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:
Mahmud Allahmanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

Şöhrət Səlimbəyli
AMEA Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi

Elçin Nəşib. "Əkinçi"də maarifçilik ideyalarının təbliği.
Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 32 səh.

Bu kitabda müəllif Azərbaycanın ilk demokratik qəzeti olan "Əkinçi"nin fəaliyyətini elmi surətdə işıqlandırır. Kitabda "Əkinçi"lərin və ümumən mətbuat yaradıcılarımızın dünyagörüşlərinə münasibət bildirilərək, elmi araşdırma aparılır.

4702000000
qrifli nəşr
A'098 – 2012

© «Elm və təhsil», 2012

"Əkinçi"də maarifçilik ideyalarının təbliği

REDAKTORDAN

"Əkinçi"də maarifçilik ideyalarından danışmaq bütünlükdə qəzetin məqsəd və vəzifəsini, qarşısına qoyduğu problemləri dərk etmək deməkdir. Çünki bu qəzet bütünlükdə maarifçilik ideyalarının çox böyük carçısı idi. Elçin Nəşibin "Əkinçi"də maarifçilik ideyalarının təbliği" mövzusunda yazdığı əsər "Əkinçi" qəzetinin tam mətninin kitab halında nəşrindən sonra yazılan elmi işlərdən biridir. Həyata keçirilən bu tarixi iş; hadisə ilk Azərbaycan dövrü mətbuat orqanını tədqiq etmək üçün geniş imkanlar açır.

Bu baxımdan bu əsər məni hər şeydən çox maraqlandırdı. Bəs təəssüratım necədir? Əlbəttə, mən çox şey arzu edirəm. Lakin elə yazılanlar da pis deyil. Qəzetin özündən gətirilən 50-dək fakt, sitat, fikir və onların şərhı çox şey verir, çox mətləblərin açılmasına yardım göstərir. Müəllifin mövzunu-yəni maarifçiliklə əlaqədar problemləri də xeyli öyrəndiyi işdən məlum olur. Elçin Nəşib qəzetlə bağlı bir sıra materialları araşdırmış, tanış olmuş, bəhrələnmiş, fikir və mülahizələrini "Giriş" və iki fəsildə şərh etmişdir.

Sevindiricidir ki, müəllif mövzunu yaxşı başa düşmüşdür. Buna görə də kitabın fəsillərində qəzetin məqsəd və vəzifəsi əsasən dəqiq şərh edilir. Birinci fəsildə ən çox maarifçilik ideyalarının forma və ifadə vasitələrindən, ikinci fəsildə isə köhnəliyin tənqidindən söhbət açılır. Elçin Nəşib məqsədinə nail olmaq üçün xeyli elmi ədəbiyyatdan bəhrələnmişdir və yeri gəldikcə öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır. Maraqlı cəhət odur ki, müəllif "Əkinçi" materiallarının müasir baxımdan nə qədər biza fayda verə biləcəyini müəyyən etmişdir. Daha doğrusu, Zərdabi və onun qələm dostlarının ürək yanğısını, vətənpərvərlik odunu-alovunu indiki şəraitlə əlaqələndirmişdir.

Ən əhəmiyyətli budur ki, Elçin Nəşibin elmi işində bu zəngin xəzinəyə, "Əkinçi" qəzetinə dərin rəğbət duyulur və əsərin səviyyəsi qənaətləndiricidir.

Babək Qurbanov,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

İlk Azərbaycan milli mətbuatının yaradılması tarixi böyük maarifçi və demokrat Həsənbəy Zərdabinin nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzeti ilə başlanır. Doğrudur, hələ 1832-ci ildə "Tiflis xəbəri" və 1845-ci ildə "Zakavkazski vestnik" qəzetinə əlavə şəklində "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" adlı azərbaycanca qəzetlər buraxılmışdı. Lakin bu nəşrlər mətbuat aləmində müsbət bir hal olsa da, Azərbaycan mətbuatı tarixində ciddi iz buraxmamışdır.

Əsrin 50-ci illərində Azərbaycanda kiçik mətbəələr də yarandı. 1858-ci ildə Şamaxıda ilk mətbəə fəaliyyət göstərirdi. Lakin Azərbaycan türkcəsində ədəbiyyat buraxmağa imkan verən mətbəələr açılması cəhdləri istənilən nəticəni vermədi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi, BDU-nun jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filologiya elmləri namizədi, dosent Pərvanə Məmmədli özünün "Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi" kitabında yazır ki, ilk çapxana 1825-ci ildə Təbrizə gətirilib. Çeşidli kitablardan başqa, 1858-ci ildə Təbrizdə "Azərbaycan" adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olunub. "Əxbəri-darülsəltənəyi-Azərbaycan" və başqa adlarla işıq üzü görən bu qəzetin səhifələrində saray xəbərləri, şahın və vəliəhdin səfərləri, ölkə daxilində və xaricdə baş verən hadisələrin xülasəsi verilirdi. Müəllif təəssüf hissi ilə bildirir ki, onun nüsxəsini əldə edə bilməyib, yalnız bu haqda xarici mənbələrə istinad edib (20)

"Həsənbəy Məlikov Zərdabi 1842-ci ildə keçmiş Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, Şamaxı qəza məktəbində oxumuş, orta təhsilini Tiflisdə tamamlamışdı, 1861-ci ildə Moskva Universitetinə daxil olaraq dörd il sonra həmin universitetin tətbiqi-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdi" (AƏT, II, s.139).

Həsənbəy Zərdabi qəzet nəşr etmək fikrinə düşən vaxtı Rusiyada vəziyyət ağır idi; haqq söz deyən ağzlar bağlanırdı, demokratik fikir yürüdən mətbuat orqanlarının fəaliyyəti dərhal dayandırılırdı. Çarizm mütləqiyyət hökumətliyini möhkəmləndirmək üçün 1861-ci il kəndli islahatından sonra 1863 və 1874-cü illərdə digər burjuva islahatları da vermişdi. İnciləşən ziyalılar incidilirdi. İnciləşən demokratiyanın rəhbəri olan Çernışevski mübarizə meydanından uzaqlaşdırılmışdı. "Sovremennik", "Russkoye slovo" kimi mütərəqqi orqanlar bağlanmışdı.

Belə bir vaxtda, 1872-ci ilin əvvəllərində Həsənbəy Zərdabi öz arzusunı həyata keçirmək-döğmə Azərbaycan dilində qəzet buraxmaq üçün bilavasitə əməli fəaliyyətə başladı. Lakin bu yolda o, ciddi çətinliklərə rast gəldi; qəzet nəşr etmək üçün lazımı vəsait, mətbəə, çapçı, mürəttib yox idi. Azərbaycan dilində qəzet buraxmaq üçün çap hökuməti orqanlarından icazə almaq da son dərəcə çətin idi. Buna baxmayaraq, H. Zərdabi mövcud çətinlikləri mətanətlə aradan qaldıra bildi. O, xaricdən-İstanbuldan mətbəə hürufatı almağa müvəffəq oldu. Nəhayət, 1875-ci il iyulun 22-də milli mətbuatımızın ilk nümunəsi-"Əkinçi" qəzeti nəşrə başladı.

Qəzetin üzərinə ağır sensor şərtləri qoyulmuşdu. Bunu qəzetin birinci nömrəsindəki redaktor qeydlərindən də aydın görə bilərik. Qeydlərdə göstərilir ki, yüksək vəzifəli dövlət adamlarına toxunmaq olmaz, qeyri dövlətlərə, yaxud məzhəbə, ya adlı-şanlı adamlara dəyən sözlər qəzet səhifələrində gedə bilməz. Çar hökumət orqanları "Əkinçi"ni ancaq təriflər, mədhiyyələr söyləyən bir qəzet kimi görmək istəyirdi. Zərdabinin rəhbərliyi ilə "Əkinçi" tamamilə başqa cür istiqamət götürdü, əsil xalq ruhunda oldu. Az bir vaxtda Azərbaycanda qabaqcıl ideyaların mərkəzinə çevrilib, xalqımızın mədəni tərəqqisində misilsiz rol oynadı.

H. Zərdabinin Azərbaycan xalqına etdiyi ən böyük xidməti "Əkinçi" qəzetini nəşr etməsidir. "Əkinçi" nəşri və fəaliyyəti dövründə tərəqqipərvər qüvvələri hərəkətə gətirirdi. Rusiyanın müxtəlif guşələrində yaşayan mütərəqqi müsəlman ziyalıları "Əkinçi"nin nəşrindən hədsiz dərəcədə ruhlanaraq bu qəzetin

fəaliyyətini son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik bir hadisə hesab edirdilər. Az vaxt içərisində qəzet cəhalətə və mövhumata zərbə vurmaq, xalqı elmə, maarifə, mədəniyyətə səsləmək üçün güclü bir vasitəyə çevrildi. Qəzetin ilk nömrələrinin məqalələrini H. Zərdabi təkbəşinə yazmışdısa, sonralar onun ətrafına onlarca müxbir, yazıçı, şair toplanmışdı. Maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvani, dramaturq və yazıçı Nəcəf bəy Vəzirov, Əhsənül Qəvaid, Əsgər bəy Adıgözəlov Gorani, Ələkbər Heydəri, Məmmədağa Əlizadə Şirvani, Mirzə Həsən Əfəndi Əlqədari və başqaları Zərdabinin səsinə səs verir, cəhalət və zülmətə qarşı, mürtəcə qüvvələrə qarşı, avamlıq, gerilik və mühafizəkarlığa qarşı mübarizə aparırdılar. "Əkinçi" qəzeti həmçinin bütün Qafqazda, Dağıstanda, Ufada, Orenburqda, Tüməndə, Saratovda, Kırımı, Omskda və Volqa boyunda da maraqla oxunurdu.

Öz zamanasına görə "Əkinçi" geniş programlı qəzet idi. Onun beş şöbəsi olmuşdur: "Daxiliyyə", "Əkin və ziraət xəbərləri", "Elm xəbərləri", "Təzə xəbərlər", "Məktubət". Qəzetin baş məqaləsi "Daxiliyyə" başlığı altında verilirdi. Həmin şöbədə gedən materiallar H. Zərdabi tərəfindən yazılırdı. "Daxiliyyə" bir qayda olaraq, iqtisadiyyat, maarif və mədəniyyət sahəsində qarşıda duran aktual məsələlərdən bəhs edir və çox zaman xalqa müraciət formasında yazılırdı. Lakin ən başlıcası o idi ki, Həsən bəy məhz "Əkinçi"nin səhifələrində milli oyanışın xüsusiyyətlərini, milli birliyi yaratmaq məsələsini qoymuşdu. "Əkinçi"nin birinci nömrəsinin "Daxiliyyə"sində qəzetin məzmunundan bəhs edilib deyilirdi: "Bu məzmununda qəzeti bizim müsəlmanlar üçün vacib bilib, onun zəhmətini və zərərini qəbul edib, başlayırıq və müsəlmanların anlayan və pişrov kəslərindən iltimas edirik ki, xalqa bu qəzeti oxumağa mane olmasınlar. Bəlkə səy etsinlər ki, onu oxuyan çox olsun" (ƏQ- s.17).

"Əkinçi" qəzetinin cəmi 56 nömrəsi buraxılmışdır. Bunlardan 12-si 1875-ci ildə, 24-ü 1876-cı ildə, 20-si 1877-ci ildə nəşr edilmişdir.

"Əkinçi" qəzeti öz nəşri illərində xalqın səadətində uğrunda, onu elmə, maarifə, mədəniyyətə qovuşdurmaq uğrunda gərgin mübarizə aparmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Rusiyada yaşayan xalqların bir sıra mütərəqqi nümayəndələri "Əkinçi"nin nəşrini alqışlayıb onun fəaliyyətinə yüksək qiymət verdikləri halda, Azərbaycandakı irticaçı qüvvələr, imtiyazlı feodal silklərinin nümayəndələri, çar məmurları, bir sözlə, xalqın avamlıq və cəhalətindən öz məqsədləri üçün istifadə edənlərin hamısı qəzetə düşmənçilik münasibəti bəsləmişlər. Qəzetin demokratik ideyalar yaymaq uğrunda apardığı mübarizəsinə çar senzurası, maddi çətinlik də az mane olmurdur. Rus-türk müharibəsinin başlanması "Əkinçi"nin işini daha da çətinləşdirdi: qəzetə ağır senzura tələbləri verildi.

Digər tərəfdən, mətbəə avadanlığının çatışmaması, xüsusən hürufatın işlənilməsi xarab olması Zərdabini çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdu. Lakin o, bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gəzir, ruhdan düşmür, necə olursa-olsun qəzeti saxlamağa çalışırdı. O, gələcəyə dərin bir inamla baxırdı. Onda xalqın cəhalət və qəflət yuxusundan oyanacağına qəti bir inam hasil olmuşdu. Qarabağdan aldığı kobud və təhqiredici bir həcvə o, belə cavab vermişdi: "Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub onun üstündə zikar olan həcvi tamam qazdırım ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə millət-i-islamiyə qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm!" (3, s.19).

"Əkinçi"nin bağlanmaq təhlükəsi günbəgün çoxalırdı. Qəzetin 1877-ci il sentyabrın 29-da çıxmış 20-ci nömrəsində oxucular belə bir elan gördülər: "Biz naxoş olduğumuza görə bu ilin axırını nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçaq çıxacağı məlum deyil".

Bu, "Əkinçi"nin öz oxucularına son sözü oldu. Qəzet qaragüruhuçu qüvvələrin fitnə-fəsadı ilə bağlandı.

Lakin "Əkinçi"nin başladığı gözəl və mütərəqqi ənənələr hədəf getmədi. Bunlar zaman keçdikcə daha da inkişaf etdirildi. XIX əsrin ikinci yarısında H. Zərdabi, M.F. Axundov, N. Vəzirov və

başqaları tərəfindən əsası qoyulmuş mübariz publisistika, "Əkinçi" qəzetinin müsbət təcrübəsi sonralar Azərbaycan milli istiqlalının daşıyıcıları olan Ə.Hüseynzadə, Ə. Topçubaşov, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov və başqa ziyalılar tərəfindən davam etdirilmişdir. Onlar milli şüurun, milli özünüdərkini formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Sonralar Azərbaycan demokratik mətbuatı "Əkinçi"nin ənənələri əsasında təşəkkül tapdı. Milli mətbuatımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daha da inkişaf etdi. Bolşeviklərin vaxtında isə mətbuat Kommunist Partiyasının necə deyərlər, vintciyinə çevrildi. Ölkəmiz yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra isə demokratik mətbuat çiçəklənməyə başladı. Ölkəmiz və xalqımızla birlikdə milli mətbuatımız da xeyli inkişaf etmiş, insanların sədaqətli dostu, yaxın köməkçisi olmuşdur.

Xalqımızla birlikdə inkişaf edən mətbuatımızın tarixi keşmişini, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan "Əkinçi"nin fəaliyyətini elmi əsasda işıqlandırmaq zərurəti bu gün belə öz aktuallığı ilə qarşıda duran və tədqiqata böyük ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Çünki mətbuat tariximizdə, o çümlədən, "Əkinçi"də çap olunmuş məqalələri elmi surətdə tədqiq etmədən, "Əkinçi"lərin və ümumən mətbuat yaradıcılarımızın dünyagörüşlərini bütövlükdə, hərtərəfli, dərinədən və dürüst qiymətləndirmək mümkün deyildir.

"Əkinçi"də maarifçilik ideyalarının təbliği" adlı əsərini yazmaqda da əsas məqsəd elə bu deyilənləri elmi surətdə araşdırmaqdan ibarətdir.

I FƏSİL

MAARİFÇİLİK İDEYALARININ TƏBLİĞİ

XIX əsrin ikinci yarısında cəhalət və fanatizm bataqlığında yaşayan Azərbaycan xalqını oyatmaq, haqqını başa salmaq zərurəti yaranmışdı. Bu sahədə maarifçilik mühüm rol oynayırdı. Xalqa xidmət etmək, xalqın tərəqqi və səadətini yolunda çalışmaq məqsədilə maarifçilər cəmiyyətdəki qüsurları və xalqı geri çəkən, yaradıcı qüvvələrini buxovlayan mənfi və yaramaz cəhətləri daim atəşə tuturdular.

XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi öz inkişafının ikinci dövründə M.F.Axundovun, H.Zərdabının, H.Vəzirovun və S.Ə.Şirvaninin simasında feodalizmə, dini cəhalətə, Şərq despotizminə qarşı çevrilmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayılbəy Qutqaşını, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasımbəy Zakir və başqalarının maarifçilik fəaliyyəti XIX əsrin ikinci yarısında M.F.Axundovun, H.Zərdabının, S.Ə.Şirvaninin, N.Vəzirovun və başqalarının yaradıcılığında yeni, dərin ictimai bir məzmun aldı.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçiləri bir tərəfdən ictimai geriliyə, mədəniyyətsizliyə, dini cəhalətə qarşı, digər tərəfdən isə dövrün mürtəcə qüvvələrinin arzu və diləklərini əks etdirən irticaçı ziyalılara qarşı mübarizə apardılar. Bu dövrdə Azərbaycanda mütərəqqi ideyalarla yanaşı, köhnə mürtəcə fikirləri, ideyaları ifadə edən cərəyanlar da var idi. Onlar "xalq kütlələrinin elmə və maarifə yiyələnməsi işinə hər vasitə ilə mane olur, xalqın mənəvi əsarətini əbədləşdirməyə can atırdılar" (7, s.63).

Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycan maarifçiləri dini cəhalətə, despotizmə qarşı mübarizə aparmış və geniş xalq kütləsinin maarifə, mədəniyyətə nail olmasına çalışmışlar.

Azərbaycan maarifçiləri XIX əsr Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində bir sıra böyük təşəbbüslər göstərərək, mürtəce baxışlara qarşı cəsarətlə mübarizəyə qalxmışlar, onlar xalqın səadətə, xoşbəxtliyə, maarif və mədəniyyətə çatmasını hər şeydən üstün tutmuş və bunun üçün var qüvvələrini sərf etmişlər. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları maarifçilik ideyalarını böyük məharətlə yaymış, əsrlər boyu qəflət yuxusunda yatan xalq kütlələrini oyatmaq, onları maarifləndirmək məqsədilə cəhalətpərəstliyə qarşı mübarizə aparmışlar.

"70-80-ci illərdə Azərbaycanın ictimai həyatı müəyyən cəhətdən bir qədər ondan əvvəlki Rusiya həyatına bənzəyirdi. Rus ədəbiyyatından görüldüyü kimi, 20-30-cu illər Rusiyasında famusovlar, skalozublar, troyekurovlardan ibarət mühafizəkar mülkədarlıq var qüvvəsilə tərəqqinin, təkamülün qarşısını almaq, məktəbləri bağlamaq, kitabları yandırmaq, universitetlərin qapısına qıfıl vurmaq istəyir, Çatskiləri olmazın "ağıldan bəla" dərdinə düşər edir. Dubpovskiləri çöllərə salırdı. Buna baxmayaraq, yenilik, elm, maarif, demokratik fikirlər "yaşasın ağıl, məhv olsun cəhalət!" şüarı ilə sürətlə inkişaf edir, elm-maarif ocaqlarının, mütərəqqi ziyalı qüvvələrinin sayı günü-gündən artırdı" (10, s.65).

Azərbaycanda isə vəziyyət daha dözülməz idi. Həsənbəy Zərdabinin M.F.Axundova yazdığı məktubunda qeyd etdiyi kimi: "...burada görüləsi iş çox-çoxdur! Bu yolda küllüq vura biləcəklər onlarla adamın həyatı və əməyi də bu iş üçün azdır" (1, s.485).

Həsənbəy Zərdabi mədəniləşmək və müasirləşməkdə bəy, mülkədar səylərinin sirlərini açaraq yazırdı: "Dövləti-rus bizim vilayəti zəhm etmədən irəli bizim Qafqaz müsəlmanları öz əvəmliyindən dünyada bəylikdən artıq xoşbəxtlik bilmədiyindən, dövlət onlar üçün elm təhsil etməkdən ötrü bina edilən məktəbxanalara məhz bu məqsəd ilə giriblər ki, oxuyub bəy olsunlar; yəni hasıb-kəsmək ixtiyarını kəsb etsinlər. Əlbəttə, belə bəylik axtaran kəs xalqın xoşbəxtliyinin fikrini çəkməz. Onun üçün pul gərəkdir ki, kef-damaqla məşğul ola və millət əvəzinə heyvan gərəkdir ki, ona hakimiyyət edib öz bəyliyi zahir edə. Bu səbəblərə

zikir olunan əxşaslar o məktəbxanalarda elm təhsil etmək acı olduğuna, onu heç dadmayıb, ancaq adətlərini dəyişdiriblər, yəni yeyib-içib, geyib, durub- oturmaqla özlərini xaricilərə oxşadıb, əsla elmdən bixəbər qalıblar" (3, 113). Hakim sınıfların məktəbə rəğbətdən məqsədi belə idi. "Əkinçi" qəzeti hər şeydən əvvəl bu köhnəliyi yıxmağa, çox yerdə "ata-baba adətləri" adlandırdığı cəhalətin, mühafizəkarlığın elmə, maarifə, tərəqqi-təkamülə qarşı hücumunun qarşısını almağa çalışır, yazırdı: "Ata-baba adətlərini dəyişdirmək bizə lazımdır", çünki "bir millətin adət və rəftarı elm ilə düz gəlməyə o millət elm təhsil edə bilməz" zamanə dəyişir, bu inkişafın qarşısını almağa çalışan cəhalətdir. "Zəmanənin dəyişməsi bizim ilə deyil... biz qadir deyilik ki, zəmanəni dəyişməkdən saxlayaq" (3, s.86).

Yaxın gələcəyin görkəmli dramaturq və publisisti N.Vəzirov özünün "Bəndi-məxsusi" məktubunda yazırdı: "Hərdən tənha oturub fikir edirəm: xudavənda, bizim axırımız necə olacaq? Ağılımız ata-baba ağılı, gətirdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişilmə yoxdur. Ata-babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb günlərin keçirdib, biz də ki, bu yolu gedirik, tələf olacayıq. Səbəb ki, zamanə dəyişilib..." (ƏQ- s.353-354).

"Həsənbəy Zərdabi görkəmli maarifçi idi və "Əkinçi" qəzetində və "Əkinçi"lərin hamısının məqalələrində maarifçilik ideyaları ən aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Onlar maarifin gur işığı ilə ətalətə, durğunluğa, geriliyə, hətta zülmə, istismara son qoyacaqlarını güman edirdilər. Buna görə də "Əkinçi"nin demək olar ki, bütün nömrələrində və hər səhifəsində bu məsələdən dönə-dönə bəhs edirdilər. Böyük mütəfəkkir M.F. Axundov kimi H.Zərdabi də bu fikirdə idi ki, müasirləşmədən, inkişaf etmiş xalqların səviyyəsinə çatmadan yaşamaq mümkün deyildir. "Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdişinə görə habelə öz rəftarını da dəyişdirsin" (ƏQ- s.18). 1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi"nin ilk nömrəsində H. Zərdabi bu məşhur sözləri ilə oxuculara müraciət etmişdir. Dəyişilməyin yolları

hansılardır? Zərdabi bu suala o dövr üçün səciyyəvi olan maarifçilik dünyagörüşü əsasında cavab verirdi. Birinci növbədə elmə, maarifə sahib olmağı məsləhət görürdü. "Biz müsəlmanlar elmdən vəba naxoşluğundan qaçan kimi qaçırıq" (ƏQ- s.72),- deyə şikayətlənən H. Zərdabi oxucularını başa salırdı ki, indiki zamanədə" güc və rəşidlik iş gönməz. onun əsbabı ancaq ağıldır və ağıl bir şeydir işləndikcən tərəqqi edər, yəni elm təhsil etdikcən ağıl da artar" (ƏQ- s.51).

H. Zərdabi, onun məslək və qələm dostları, ardıcılıları "Əkinçi" qəzetini mübariz bir tribunaya çevirərək mütərəqqi ideyaları cəsarətlə təbliğ edirdilər. "Əkinçi" qəzeti xalqı avamlıqdan xilas olmağa səsləyən məzmunlu məqalələr dərc edirdi. Qəzet göstərirdi ki, avamlıq olan yerdə həmişə istismarçı və müftəxor tapılacaqdır, onlar xalqın qazandıqlarını asanlıqla əllərindən ala biləcəklər. Məhz buna görə də H.Zərdabi xalqa müraciətlə dönə-dönə deyirdi: "Pəs şikvə etməyin, əvəzində səy edin, qanacağınızı artırıq, yəni elm təhsil edin ki, müftəxorların sizin tər töküüb qazandığınız mülk və malınıza şərikliyi olmasın" (ƏQ- s.86). Əgər biz "yer öküzün üstündə dayanıb" zehniyyəti ilə yaşasaq, "Əlif-Leyla nağılı"ni oxumaqla kifayətlənsək, "inək irəlidən yediyi xörəyi kövsəyən kimi Rüstəm Zəhn nağılıni oxuyub onların qüvvəti ilə fəxr etsək," (ƏQ- s.216) ayaqlar altında tapdalanıb gedərik.

Qəzet cəmiyyətdəki xəstə halları sağaltmağın çarəsini, hər şeydən əvvəl xalqın maariflənməsində, mədəni tərəqqi yoluna düşməsində görürdü. Elə buna görə də qəzet təhsil işlərinə, təlim və tərbiyə məsələlərinə ciddi əhəmiyyət verirdi. O, köhnə təlim-tərbiyə üsullarını pisləyir, mədrəsə və mollaxanaların qüsurlarını cəsarətlə qamçılıyırdı.

"Əkinçi"nin səhifələrində "elmi-əbdan" (dünyəvi elmlər) barəsində açılmış mübahisələr çox maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda bu məsələ ilk dəfə M.F.Axundovun əsərlərində ətraflı şəkildə qoyulmuşdur. Axundovun ictimai-fəlsəfi əsərlərində, xüsusilə məşhur "Kamalıddövlə məktubları" pamfletində xalqın inkişafına və mədəniyyətinin yüksəlməsinə təkan verən qabaqcıl

elm haqqında bəhs olunmuşdur. Qabaqcıl elm və ədəbiyyatın qızğın müdafiəçisi M.F.Axundovun "elmi əbdan" haqqında məqalələrinin tutduğu yolu davam və inkişaf etdirən "Əkinçi" xalqın mədəni həyat uğrunda mübarizəsinə kömək edirdi. H.Zərdabi eyni zamanda M.F.Axundovdan fərqli olaraq savad təlimi ideyasını geniş yaymış, uşaqların ümumi təhsilini, ana dilində dünyəvi məktəblər yaratmaq ideyasını dövrün tələblərinə müvafiq olaraq elmi dəlillərlə əsaslandırmışdır.

"Əkinçi" təlimin ana dilində aparılması məsələsində mühafizəkar mövqe tutanları vaxtında, həm də kəskin tənqid və ifşa edirdi. "Bizim öz elminiz bizə bəsdir və əgər hər kas o elmləri öyrənmək istəsə, getsin xarici dillərində öyrənsin. Dəxi elm kitabların gətirib öz dilimizə tərcümə etdirib çap etmək nə lazımdır?" (ƏQ- s.216) deyənləri "Əkinçi" öz xalqının zəkasına inanmayan, xarici təsirlərə uyan meşşan, kütəbeyin adlandırır, belələrinin nifrətə layiq olduqlarını göstərirdi.

H.Zərdabi ana dili məktəbləri ilə bərabər, dünyəvi təhsil uğrunda da mübarizə aparırdı. Onun "Əkinçi" qəzetində "elmi-əbdan" və ya "elmi-ədyan" haqqında qaldırdığı məsələ Azərbaycan xalqının həyatından irəli gəlirdi.

Öz silsilə məktubunda dünyəvi elmləri dönmədən müdafiə edən Ə.Heydəri idrakın və elmin vəzifələrindən danışarkən deyirdi: "...əql biduni-elm və cəvahir kimidir ki, pak və tərəş olmamış heç bir qədrü qiymət onunçün müəyyən deyil, ona binaən adabi-elmə baliğ olmayan əqldən bir səmər, bir vəzə gəlməz" (ƏQ-s.138).

Dünyəvi elmlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Əlimədəd Abdullaoglu elm və sənət dalınca getməyən həmyerlilərini odlana-odlana danlayır, Dərbənddə sənət və peşə məktəbləri açmağı təklif edirdi. O, elmlə sənətin vəhdətdə olduğunu, özü də elmin hegemonluğunu, istiqamətverici rolunu düzgün anladığından irəli gəlirdi: "...Bu gündən sonra insan hər bir sənət üçün elmə möhtacdır" (ƏQ-s.154).

Azərbaycanda dünyəvi elmlərə maraq göstərilməməsinin bir səbəbi də bu idi ki, ta qədimdən bəri dünyəvi elmlərlə ruhani

elmlərin tədrisinə fərq qoyulmayıb, "hər ikisinin bir məktəbxanada, bir ustaddan, bir qayda ilə" (ƏQ-s.240) öyrənmələri idi. Həm də ruhanilərin hakimi təbəqə olduqlarından dini elmlərin tədrisinə daha çox fikir verildi. Bu məktəblərdə ümdə mətləb "elmi ədyan" oxutmaq idi. Dünyəvi elmlər isə kölgədə qalır, Zərdabinin dediyi kimi, ya heç oxudulmur, ya oxudulurdusa da ona elə şey edilmirdi.

Məktəblərdə dünyəvi elmlərin oxudulmasını vacib hesab edən Zərdabi göstərirdi ki, "...Bu qayda qədim zəmanə qaydasıdır və zəmanə dəyişildiyinə görə o qayda da dəyişilsin" (ƏQ-s.240). İndi hər bir sənətin bir sənətkarı olduğu kimi, elmlərin də hamısını bir ustaddan, bir məktəbxanada öyrənmək olmaz. Həm də hər iki elm bir məktəbdə bir ustaddan öyrədildikdə oxuyanlar hər ikisindən avara olurlar.

"Əkinçi"nin açdığı mübahisələrdə H.Zərdabi ilə yanaşı, N.Vəzirov, Ə.Qəvaid, Ələkbər Heydəri, Zaqafqaziya Şeyxül-İslamı axund Əhməd Hüseynzadə, Məhbub Dərbəndi və başqaları yaxından iştirak edirdilər. "Qəzetdə iştirak edən başqa müəlliflər də xalq kütlələrini "təqazayi-zəmanəyə müvafiq", yəni müasir ruhda tərbiyələndirməyə səy edirdilər" (2, s.434). "Əkinçi"nin Dağıstanlı müxbiri Ə.Heydəri gənclərin mükəmməl şəkildə elmlərin əsaslarına yiyələnmələrini zəruri məsələ kimi irəli sürürdü. O, köhnə təlim-tərbiyə üsullarını pisləyir, məktəb və mədrəsələrdə təlimin yaramazlığını açıb göstərirdi.

"Əkinçi"nin prinsipial müxbirlərindən olan Əhsənül Qəvaid maarifçi olmaq ehtibarilə idrakın gücünə möhkəm inanır, hətta onun vasitəsilə insanların azad, dinc, qayğısız yaşayacaqlarına bel bağlayırdı. O yazırdı: "...İnsanı tufullu yətdə görə atası və böyüyü hırfətə və tərbiyətə qoysun ki, dəmir soyuyandan sonra çəkiç ona kar edib əsbab qayrılmaz" (ƏQ-s.117).

Axund Əhməd Hüseynzadə isə bu məsələyə ruhani mövqeyindən yanaşırdı. O yazırdı ki, elmin iki qism olması insanın iki cür ehtiyacı olduğundan irəli gəlir: "Əvvəlinci ehtiyac, cismani və ikinci ehtiyac ruhanidir" (ƏQ-s.101). Hər iki elm insan üçün vacibdir.

Zərdabi "Əkinçi"nin səhifələrində Şeyxül-İslamın məqaləsini dərc etməklə məsələnin mahiyyətini, ruhanilərin bu məsələyə münasibətini aydınlaşdırmaq istəyirdi.

"Əkinçi" qəzetinin xalq maarifi və məktəb uğrunda mübarizəsindən bəhs edərək M.F.Axundovun "Əkinçi"də dərc edilmiş bir məqaləsini nəzərdən keçirmək çox maraqlıdır. Qəzetin 1877-ci ildəki ikinci nömrəsində dərc edilmiş həmin məqalədə deyilirdi: "Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsənbəy! Sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətini zikr edib, bizə hey təklif edirsən: elm öyrənin, elm öyrənin!.. Çox yaxşı, sözün bənəmə və nəsihətin müfid və xeyirxahlığın sabit. İndi biz hazırdır ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə de görək elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək, hansı dildə öyrənək?" (ƏQ-s.305).

M.F.Axundovun məktubunda göstərilən üç mühüm məsələ o dövrdə xalq maarifi və ana dili məktəbinin təşkili qarşısında duran çox mühüm pedaqoji problemlər idi. Bu problemlərdən birincisində-kütləvi xalq məktəblərinin olmasına işarə edən M.F.Axundov yazırdı: "Əgər şəhərlərdə öyrənək, şəhərlərdə məktəbxanalarda oxusalar, yer tapılmaz. Deyəcəksən ki, özümüz şəhərlərdə məktəbxanalarda bina edək. Çox yaxşı, hansı istiqat ilə" (ƏQ-s.305).

İkinci mühüm problem xalq müəllimlərinin olmaması idi. Bu vacib cəhəti göstərərək M.F.Axundov yazırdı: "Bərfəz ki, etdik, müəllimləri hardan alaq? Türki, farsı və ərəbi dillərində bilən müəllimlər yoxdur və bu dillərdə elm kitabları yoxdur. Pəs necə edək?" (ƏQ-s.305).

Üçüncü problem hansı dildə oxumaq məsələsi idi. Bu məsələ demək olar ki, bütün Azərbaycan maarifçilərini düşündürən və xalq maarifinin inkişafını ləngidən, həmçinin öz həllini gözləyən mürəkkəb və çətin məsələ idi. Belə ki, o zaman ana dili gözəldən düşmüş bir dil idi. Dövlət məktəblərində təlim rus dilində, məscid məktəblərində isə ərəb və fars dillərində aparılırdı. Bu məsələyə işarə edən M.F.Axundov yazırdı: "Deyəcəksən ki, rus dilində

oxuyun, öyrənin. Çox yaxşı, şəhərlərdə məktəbxanalar açdıq, rus dilində elm öyrənməyə başladıq. Aya, ünas və kənd əhlimiz necə etsinlər, kəndlərdə də məktəbxanalar açmaq və müəllimlər gətirdək, ya yox? Əgər deyirsən açın, insaf elə, hansı istitəat ilə və hansı qüdrət ilə?" (ƏQ-s.305).

Həqiqətən, o zamanlar dövlət tərəfindən yalnız şəhərlərdə məktəblər açılmışdı, kəndlərdə isə düzgün təşkil edilmiş məktəblər hələlik yox idi. Təkcə şəhər əhalisinin təhsili qayğısına qalmaq əsas məqsədə-bütün xalq kütlələrini savadlandırmağın qeyri-mümkün olmasına işarə edən M.F.Axundov yazırdı: "Əgər deyirsən ki, kənd əhli qalsın, ancaq şəhər xalqı elm öyrənsin, onda sənün muradın əmələ gəlməz, bir gül ilə bahar olmaz. Şəhər xalqı kənd əhlinə nisbətən qətrədir dəryyəyə nisbət" (ƏQ-s.305).

M.F.Axundov həmin məqaləsində ümumi təhsil ideyasını irəli sürürdü. O, yazırdı ki, ana dilində məktəb açmaq üçün hər şeydən əvvəl üç şey: vəsait, bilik və əlifba lazımdır. Bunsuz xalq maarifini inkişaf etdirməyi M.F.Axundov mümkün hesab etmirdi.

Qəzet maarif və məktəb işinin xalq üçün ciddi əhəmiyyətə malik olduğunu özünün baş məqalələrində və digər publisist yazılarında qabarıq şəkildə şərh etməkdən savayı, bu haqda müxtəlif vilayət və şəhərlərdən eşidilən və alınan yenilikləri də oxuculara çatdırırdı. Qəzetin 1877-ci il birinci nömrəsində "Təzə xəbərlər" şöbəsində verilmiş məlumatda Qarabağın maarifçi ziyalılarının Şuşada gimnaziya açmaq söylərindən danışılırdı.

Xalq arasında maarif carçısı kimi çıxış edən "Əkinçi" qadın təhsili məsələsini də irəli sürürdü. Qəzet qadının ictimai həyatdakı fəaliyyətinə, mövqeyinə ciddi əhəmiyyət verirdi. "Əkinçi"lərin fikrincə, qadın eyni zamanda anadır. Ana isə gənc nəslin ilk müəllimi, tərbiyəçisidir. Doğru olaraq qəzet uşağın məktəbəqədər tərbiyəsini valideynlərin ündə vəzifəsi kimi izah edirdi: Tərbiyənin binası anaya bağlıdır. Uşaq 7-8 yaşına gəlincə onu ana tərbiyə edər. Ancaq savadlı, elmlə ana öz övladının tərbiyəsi ilə daha mükəmməl məşğul olar və onda kitab-dəftərə məhəbbət hissini gücləndirə bilər. Lakin təəssüf ki, "ünas təfəsi elmdən bixəbərdir" (ƏQ-s.201)

Demək lazımdır ki, Zərdabi elm öyrənməkdə təkcə məktəblərlə kifayətlənmir, başqa vasitələrin də mühüm rol oynadığını xatırladaraq deyirdi ki, yazıb-oxumağı yalnız məktəbxanada öyrənməzlər. Məktəbxanadan çıxandan sonra da oxumaq lazımdır. Bundan ötrü isə qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr edilməlidir.

Qəzet bekarçılığı, tənbelliyi ən böyük rəzilət kimi kəskin tənqid etmişdir.

O yenə bu mövqedən "Allahdan buyuruq, ağzıma quyuq", "Allah ruzirəsandır" kimi təvəkkülə çağıran dini ideyanı kəskin tənqid etmiş və "vaxt qızıldır" fikrinə qızgın tərəfdar olmuşdur. "Əkinçi"nin baş məqalələrindən biri xüsusi olaraq bu məsələyə həsr edilmişdir. Həmin məqalədə Həsənbəy Zərdabi yazırdı: "... bizim tayfa... dükan-bazarlarda oturanların çoxu bir cüzi şey yanına qoyub 4-5 müştəri gözləməkdən ötrü axşamcaq ağzını ayırıb gəlib-gedənə tamaşa edir ki, guya bu zaman qeyri-ış görmək günah imiş. Küçələrdə cavanlarımız ya papağını ayrı qoyub ay balam, ay balam çağırır, ya bir-birinə yaman deyir, meydanlarda kimi dərviş nağılına qulaq asır, kimi xoruz, kimi qəç döyüşdürür. Xülasə, heç bir həvəs ilə zəhmət çəkən yoxdur, hamı ya tənbellik edib, işdən qaçınq, ya bیکar oturub Allahdan buyuruq deyirik... Bilirəm, bunları oxuyan deyəcək ki, bu sözlər boş sözdür, Allah ruzirəsandır, heç kəs acundan ölməz. Bəli, doğrudur ki, Allah ruzirəsandır, amma ruzi ilə ruzinin təfəvütü çoxdur... Pəs, qardaşlar, zəhmətinizi artırın ki, bیکarlıq və tənbellik insan üçün zəhərdir." (ƏQ-s.375-376).

"Əkinçi" qəzeti yerliçiliyə, millətçiliyə qarşı inadla mübarizə aparmışdır. Qəzet bu kimi halları gerilik, məhdudluq və avamlıq əlaməti hesab edirdi. "Əkinçi"də vətənpərvərlik ideyanı ilə yanaşı, xalqlar dostluğu ideyanı mərkəzi yerlərdən birini tuturdu. Qəzet öz nəşrinin dili ilə "Yer üzündə yaşayan bütün millətlər bir külfət kimidir" fikrini irəli sürmüşdür. Qəzet bütün xalqları qardaşlığa və

Adif-268679

doşluğa dəvət etməklə bərabər, onların bir-birlərinin mədəniyyəti ilə də yaxından tanış olmalarını vacib bir məsələ kimi irəli sürmüşdür.

Həsənbəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində dərc etdirdiyi yazılarında ara-sıra mətbuatın vəzifələrini də sağlam mövqelərdən şərh etməyi unutmurdu. O, qəzetin başlıca vəzifələrini onun çap edildiyi "vilayətin aynası", xalqın gözüni açmaq" vasitəsi olmasında görürdü. Böyük maarifçinin jurnalistlərdən tələbi idi ki, "qəzeti...camaatın ana dilində yazsınlar". Çünki "qəzet camaat üçündür. Camaat qəzet üçün deyildir". O, fars, ərəb ifadə və tərkiblərindən mümkün qədər qaçmağa çağırırdı. "... qəzetə yazanlar gərək yaddan çıxarmasınlar ki, qəzet oxuyanların çoxu... ələl-xüsus bizim məmləkətdə avamdır... Təvəqqə olunur ki, qeyri müsəlman tayfalarının şivələrində çap olunan mətləblərin ora-burasını bir dərəcə bizim şivə ilə düzəldib, sonra çap etsinlər ki, onları oxuyanlar anlaya bilsinlər" (3, s.245).

Bu fikirlərlə Zərdabi doğma xalq dilinə arxa çevirən dönükləri, boşboğaz cümlələrdən təhqiq edir, xalqın arzu və düşüncələrini onun ləkəsiz-boyasız, doğma ana dili ilə əks etdirməyi mətbuatın müqəddəs vəzifəsi sayırdı. O, təcrübə və nəzəri əsaslara istinadən yaxşı bilirdi ki, mətbuat xalqa öz dilini sevdiren əvəzəlməz vasitədir. Lakin bu həqiqəti danan, ona etiraz edən məsləksizlərin də tapıldığına heylsilənirdi. Bilici ilə nadanın mükəlliməsi şəkilində yazılmış felyetonda bu məsələyə incə cizgilərlə toxunulur:

"Sual: "Əkinçi" qəzeti deyir ki, qəzet və jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir, məzhəbində qaim edir, ona binaən hamı millətlər səy edib qəzet və jurnallar çap etdirillər ki, qeyri millətlər arasında payıml olmasınlar, yoxsa Qazan şəhərli molla kimi, hətta namazın niyyətini də qeyri dildə edəllər ki, deyib: Abəd namazı qılamən.

Cavab: Bunlar hamısı boş sözdür, pul tələsidir. Mən öz dilimizi məğr bilmirəm? Məzhəbdə qaim olmağa qəzet ya jurnal oxumaq nə lazımdır? Kəlməyi-şəhadət və beş vaxt namaz bəsdirdir. Millət payımlı olur? Qazan şəhərli molla xarici içində böyüyüb öz dilini yaddan

çıxarmağının biza nə rücuu var? Xülasə, biza qəzet ya jurnal gərək deyil və əgər bir-iki axmaq bica yerə zəhmət çəkib qəzet ya jurnal çıxarırsalar da, ondan bir şey hasil olmayacaq, ona görə ki, ev buzovundan öküz olmaz" (ƏQ-s.216)

Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə qovuşması məsələsi Həsənbəy Zərdabi və onun "Əkinçi"sini həmişə düşündürürdü. O, qəzetin 1877-ci il 9 iyun tarixli nömrəsində Şərqi mədəni cəhətdən geriliyini həqiqi azadlığın olmamasında, feodal-patriarxal qaydalarının hökm sürməsində görür və bu acınacaqlı gerilikdən tezliklə yaxa qurtarmağa çağırırdı: "Satın alma qulu azad etməyi savab edə-edə biz öz xahişimizlə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökr ağaya, şagird ustaya və qeyrə məğr qul deyil? Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətəridir. Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik" (ƏQ-s.383-384).

H. Zərdabi, "qardaşlar, hökumət, ya dövlət və qeyri ilə adam insan olmaz", "əvvəl gərək insan olub, sonra dövlət axtarmaq"-deyəndə öz üsyankar fikirlərini mümkün qədər çar polisindən yayındarmağa çalışırdı və insanın insan kimi formalaşmasında mühitin, cəmiyyətin təsirini çox yaxşı bilirdi. Əgər o, satırası "biz hamımız quluq", "biz buyuruq quluyuq", "sizin dolanacağınız xalq ilədir", "siz xalqın qanını sorursunuz", "rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, nökr ağaya quldur"- yazırdısa cəmiyyətdə heç bir azadlığın olmadığını lap az qala dəqiq ünvanı ilə deyirdi.

Lakin H. Zərdabi gec-tez zamanın dəyişiləcəyinə, xalqın irəliyə doğru inkişafına mane olan sədlərin söküləcəyinə inanırdı. Bu inam onu qəzetdə daha cəsarətlə, daha kəskin çıxış etməyə ruhlandırırdı: "Dünya bir şeydir ki, həmişə dövran edir və insan bu tövr dünyanın gərdeşinə görə gərək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyərlər: zamanə saz olmasa, sən zamanəyə saz olgınon. Pəs olmaz ki, dünyada həmişə bir qayda ilə rəftar olsun. Zamanə dəyişilməyi əlbəttə, hər anlıyan kəsə məlumdur və bu tövr zamanənin dəyişilməyi bizim ilə deyil, həmçinin biz qadir deyilik ki, zamanəni

dəyişilməkdən saxlayaq. Ol kəslər ki, həmişə biza etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zamanə dəyişildiyinə görə gün-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər. Onların belə irəli getməyinə mane olmaq yəni onların keçən zamanənin qaydası üzrə saxlamaq məsləhət deyil, ona görə ki, yolu onlar bizsiz də gedəcəkdirlər. Pəs bizim anlıyan və pişrov kəslərə eyni məsləhətdir bu yolu onlar ilə bir yerdə getsinlər, ta ki onların tez tərəqqi etməyinə səbəb olsunlar və buna görə gələcəkdə həmçinin onlara pişrov olsunlar” (ƏQ-s.18).

Əlbəttə, “Əkinçi”dəki maarifçilik ideyaları heç də haqqında bəhs etdiyimiz məsələlərlə məhdudlaşmır. “Əkinçi” çoxsahəli bir qəzet olmuşdur və Azərbaycanın o zamanki iqtisadi, ictimai, mədəni, mənəvi həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə fəal nüfuz etmişdir. “Əkinçi” üçün mədəni həyatda az əhəmiyyətli heç bir şey olmamışdır.

“Əkinçi” qəzeti hər şeydən əvvəl maarif çarçısı idi. O, insan ağına, insan zəkasının qüdrətinə böyük inam bəsləmişdir. “Əkinçi” insanı bütün təbiətin tacı elan edib yazırdı: “Xülasə, insan ağı artıq olmaq səbəbinə hər bir heyvanata faiq gəlir. Pəs insan heyvanların padşahıdır.

Hərğah diqqət ilə mülahizə eləsən, aşkar olur ki, insan nə ki, heyvanata, tamam dünyaya malikdir. Ağı ilə hər bir şeyin səbəbini axtarıb və bu tövr ilə elmlər bina edib. Su ilə maşınlar, külək ilə dəyimlər, su buğu ilə atəş ərradəsi, gəmisini və qeyrə iştədir, hətta göydə olan günün istisi ilə maşınlar bina edir. Pəs ağı və elm ilə insan tamam dünyanı təsərrüf edə bilər” (ƏQ-s.411).

“Əkinçi” istismanın əsasını yalnız xalqın avareliyində görürdü. Buna görə də insanları sinfi sülhə çağırırdı. Qəzet azadlıq üçün maarifdən başqa heç bir çarə göstərmirdi. Lakin bütün bunlara rəğmə, öz dövrü üçün çox böyük iş görmüş həqiqi milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi “yorulmadan Azərbaycan maarifini inkişaf etdirməyə, müasirləşdirməyə çalışmış və öz zamanında elmin bütün yeni nailiyyətlərinin, xüsusən təbiət elmlərinin təbliğatçısı olmuşdur.” (10, s.256).

II FƏSİL

KÖHNƏLMİŞ ADƏTLƏRİN TƏNQIDI

“Əkinçi” qəzeti mövcud quruluşun geridə qalmasının, insanların pis xarakterlərə malik olmasının başlıca səbəbini köhnəlmiş adət-ənənələrdə, dini xurafatda görürdü. Qəzetin dinə qarşı özünəməxsus münasibəti olmuşdur. Qəzet xalqın, xüsusilə o zamanki azərbaycanlıların maariflənməsinə, irəliyə doğru inkişafına mane olan hər şeyə düşmən olduğu kimi, dini xurafata və köhnəlmiş adət-ənənələrə də düşmən idi. Bir sıra din xadimlərinin və onların iqtisadi dayağı olan mənəb sahiblərinin camaatı avareliydə saxlamağa can atdıqlarını “Əkinçi” öz səhifələrində tənqid edirdi. Şərqi nədanlıq və cəhalət-pərəstliyi ifşa olunurdu. “...Şəriəti özünə bayraq edərək” (7, s.63) mövhumatı, fanatizmi təbliğ edənlərə qarşı amansız mübarizə aparılırdı. “Əkinçi” yaşadığı dünyada hər cür zülmə dözən, “beş gün dünya ömründən ötrü” səy etməyən, bütün ümidini “o biri dünyaya” bağlayan, axirət gözləyən müsəlmanlara müraciət edərək yazırdı: “Ay qardaşlar, vaxt keçməmiş səy edin ki, elm təhsil edib zindəganlıq cəngində faiq gəlib dünya və axirəti kəsb edə bilərsiniz” (ƏQ- s.280).

“Əkinçi” nəşr edildiyi gündən ta son nömrəsinə qədər dövrünün iki zidd cəbhəsinin, iki ziddiyyətli ictimai görüşün və inkişafın, bir-birinə zidd iki meylin şiddətli mübarizəsini özündə əks etdirmişdir. Bu cəbhənin birində köhnə feodal-patriarxal həyatın şiddətli müdafiəçiləri olan mühafizəkarlar, mürtece qüvvələr dururdu. Digər cəbhədə isə mütərəqqi qüvvələr-öz iqtisadi mənafeləri ilə əlaqədar islahat tələb edən, yeni qaydaları arzulayan,

yeni görüşləri yayan maarifpərvər xırda burjua və mülkədar sınırlarından çıxmış müəyyən qrup qabaqcıl ziyalılar dururdu.

Azərbaycan maarifçi-demokratlarından olan M.F.Axundovun "Əkinçi"də çap olunmuş bir məktubunda deyirdi: "Qafqaz sələhəsində sakit olan müsəlmanların yarısı şiadir, yarısı sünnü. Şiələrin sünnülərdən zəhləsi gedir, sünnülərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözüə baxmaz..." (ƏQ-s.306).

Cəhalətpərəstlər maarif dostlarının, yeniliyə səsləyənlərin qatı düşmənləri idilər. Həyata keçirilmək istəyən hər bir mütərəqqi tədbirə birinci olaraq maneçilik törədənələr cəhalətpərəstlər və mühafizəkarlar idilər. "Əkinçi" öz səhifələrində belələrinə kəskin tənqid etməklə yanaşı, xalqı işıqlı həyata səsləyənlərin haqq işinə, əməyinə yüksək qiymət verirdi, onları çətin, məşəqqətli yoldan bir addım da geri dönməməyə çağırırdı. Qəzet yazırdı: "Qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, əvannümas daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişək, gələcək sizi şahid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq" (ƏQ- s.138)

H.Zərdabi və "Əkinçi"nin M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Gorani, Əhsənül Qəvaid kimi vətənpərvər, xalqını ürəkdən sevən müəllifləri yaşadıkları cəmiyyətdə insanlığı məhvə sürükləyən qara qüvvələri aydın seçə bilirdilər. Görürdülər ki, sağ tərəfdə baş çapanların vəsillərinin dəyəniyi", "sol tərəfdə seyid və müridlərin lənəti", qabaqda mollaların və mərsiyəxanların dad-fəryadı", "bir yanda da qoluzorluların insafsızlığı yüksəliş yolunu kəsən, fəlakətlərə səbəb olan amillərdir. "Əkinçi" bu amillərin törədicilərinə üzünü tutub deyirdi: "Necə ki, insanın qamında zindəganlıq edən qurdlar insan yediyi xörək ilə dolanır və insan vəfat edəndə onlar həm vəfat edir, habelə siz xalqın qanını sorub, onu puç edib, özünüə həm puç olacaqsınız" (ƏQ-s.328)

"Əkinçi" qəzeti maarifçilik ideyalarını təbliğ edərkən, bu yolda ən başlıca maneələr olan mürtəce adət və ənənələrə qarşı amansız mübarizə aparmışdır. İrticanın qüvvətləndiyi belə bir ağır dövrdə H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, Ə.Heydəri, Məhəmməd Əlizadə

Şirvani və başqaları öz mütərəqqi mövqelərində möhkəm dayanıb, qaragüruhçuların müqavimətini qırmağa qalxmışdılar.

Məhərrəmlik təziyədarlığında baş çapmağa haqq qazandımaq cəhdlərini ifşa edən Heydəri yazırdı: "Pəs nə qədər istəyirsiniz, başını çap... Amma millətlər içində məzhəbini rüsva edib baş çapmaq da şəraiti-islamındır deyib adına böhtan bağlama və xalq arasına ədavət salma. Bu od ki biz düşmüşük, üfürməmiş alışı... Sair millətlər ölürlərinə ağlasalar, biz dirilərimizə görə ağlayaq" (ƏQ- s.337).

"Əkinçi" əsasən xalqı qəflətdə saxlamaq istəyən cəhalətpərəst mollalara və mürtəce ziyalılara qarşı çevrilmişdi. Qəzet mövhumat yayan ruhanilərin iç üzünü açıb xalqa göstərirdi. Bu cəhətdən qəzetin verdiyi aşağıdakı məlumat çox maraqlıdır: "Təbrizdən emənənilərin "Mşak" qəzetinə iyunun 25-dən yazırlar ki, Xoy şəhərində seyidlərin məqbərəsi var ki, orada bir neçə molla həmişə sakit olur. Ol mollaların birisi bir təəccüb yuxu görüb... Zikr olan molla bir gün yuxudan durub xalqa məlum edib ki, yuxusunda həzrət imamları görüb və ol həzrətlər ona buyurublar ki, xalqa məlum olsun ki, Kərbəla ziyarətindən xalq məhrum olmaqdan ötrü ol həzrətlər köçüb zikr olan məqbərədə sakit olublar. Ona binaən xalq buraya ziyarətə gəlsin. Bu sözü xalq eşidib oraya ziyarətə gedillər və deyirlər ki, şəfa tapan çoxdur, anıma onların heç birisini görə yoxdur... Əgərçi belə möcüzə hər bir məzhəbdə düşər və ona inanan çox olur, amma hükəma onlara qail deyil" (ƏQ-s.227).

"Əkinçi"də maarif sahəsində zərərli zehniyyətin dərin kök salması pislənilir, köhnəlmiş üsul və qaydaların aradan qaldırılması lüzumu dönə-dönə göstərilirdi. N. Vəzirov öz publisistik qələmi ilə cəmiyyətdəki pas atmış, qartmış, ikrahdoğurucu qayda-qanunlara qarşı çıxırdı. Məktəblərdəki dözülməz vəziyyəti nifrətlə yad edən həssas qəlblə yazıçı-publisist deyirdi: "Məktəbdə mollaın fələqqəsi və çubuğu, ustadın və qeyri-şagirdlərin qapazı, evdə ata və ananın yumruq-silləsi və onların hamısının bəd əməli biçərə uşağı bir az zamanda oğru, yalançı və hər bədbi-hesablıqdan xəbərdar edir... Bizim müəllim uşaq üçün cəlladdır" (ƏQ-s.227).

Başqa bir məqaləsində isə N.Vəzirov yazırdı: "Doğrudur, bizim müsəlmanlar arasında arif və qanacaqlı əşxaslar çoxdur, amma bizim bəzi işlərimizə, baxan görək bizi Dəştigünçəq əhli hesab etməsin. Buna səbəb odur ki, bizim adəti qədimə zəmanə rəftarı ilə düz gəlmir. Biz qanacağımızı artırmağa say edəndə adəti-qədimələri dəyişdirməyə səy etmərik" (ƏQ-s.240).

Köhnəlmiş qaydaları, ətaləti "Əkinçi"lər xalqı geri qoyan; tərəqqisinə mane olan amillər kimi daim atəşə tuturdular. Mənsəb sahiblərinin azgünlüğü, qız götürüb qaçmaq, çapovulçuluq, oğurluq, sünni-şiə məzhəbləri və s. kimi hallar da qəzetin əməkdaşları tərəfindən qəzəblə qarşılanırdı. Bu kimi yaramaz halların tənqidi də xalqın ayılmasına, şüurlaşmasına az kömək etməirdi. Ə.Goraninin məqaləsində deyilirdi: "... bizim xəşfəsərin dövründə xristianlar avamlığından öz naxoşlarının üstə həkim götürməyi günah bilib, onun ağrıyan yerlərinə keşiş yazan duanı bağlayırlar imiş, habelə bizim zəmanədə islam tayfası... axirət bizimdir, deyib durub" (ƏQ-s.324).

Qəzet 31 mart 1877-ci il tarixli nömrəsində hər şeyi şəriətlə bağlayan adamları kəskin tənqid edərək yazırdı: "... ey əvəmünnas, hər bir hikmət sözünü eşidəndə deyirsiniz ki, bu şəriətə rəxnə vurur. Bəvəcudi ki, o söz sizin avamlığınızın rəxnə vurur. Məsələn, sizin əqidənizə görə başmaq, papaq geymək də, dizi üstə əl ilə çörək yemək də şəriətin şərtlərindəndir" (ƏQ-s.344).

"Əkinçi" başqa bir məqalədə yazır: "... bizlərdə olan qız götürüb qaçmaq və övrəti qul kimi və ya bir şey kimi özünə təəllüq hesab etmək adətinin necə əmələ gəlməyini hükmə belə bəyan edir. Keçmişdə kəbin olmayıb. Hər camaatın övrətləri ol camaatın kişilərinin olub. Belədə bir kişi bir övrət məxsusi onun olmağı istəyəndə labüdü qalıb onu qeyr camaatdan oğurlayıb: yəni kəbinin əsl övrət oğurlamaqdan əmələ gəlib. Və bir də keçmişdə qeyr tayfadan oğurlanan, yəni əsir olan kəslər qul hesab olunub. Bu səbəblərə çox kəs indiyəcən övrəti götürüb qaçır ki, onu əsir edirəm

və ondan sonra onu özünə qul hesab edir ki, guya əsir edibdir" (ƏQ-s.425). Burada qız götürüb qaçmağın haşradan yarandığı sadə cümlələrlə aydın, inandırıcı şəkildə oxuculara başa salınır. Qəzet inandıрмаğa çalışır ki, qız götürüb qaçmaq keçmişin qalığıdır.

Qəzet din və mövhumatı faktik materiallar əsasında tənqid edirdi. Qəzetin 18 avqust 1877-ci il tarixli nömrəsində oxuyuruq: "Bir şəxs bizim namərbut başmaq yerinə çəkmə geyəndə şüəralar onu həcv edir, mollalar ona minbərən lənət oxuyur, əvəmünnas ona salam vermir. Xülasə, hamımız birləşib, onu kafir hesab edib, o qədər incidirik ki, biçərə nələc qalıb, öz millətini atıb, gedib xaricilərlə üns tutur ki, onun övladı onların içində böyüyüb, onların tərəqqisinə daxil olur" (ƏQ-s.423).

"Əkinçi" qəzeti imtiyazlı feodal silkləri nümayəndələrini kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. S.Ə.Şirvani "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində dərc edilmiş "Həsənbəydan iltimas", "Qafqaz müsəlmanlarına xitab", "Əkinçi" qəzetinə yardım üçün", "Qəzet nədir?", "Həsənbəy Məlikov Zərdabiyə", "Həsənbəyin hüzuruna", "Hadiyə cavab", "Həsən Qara Hadi təxəllüsə" adlı mənzum məktublardan və satirik şeirləri irticaçılara qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır.

Həsənbəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetindəki baş məqalələrində də Şərq ölkələrindəki hökm sahiblərini kəskin tənqid atəşinə tutub, onların xalqın geriliyinin əsas səbəblərini hesab edirdi. Bu məqalələrindən birində deyilirdi: "...Xəlifələrin yerində sultanlar, şahlar, xanlar əyləşdi və xalqın ipi ruhanilərin əlinə düşdü, hökumət əhli öz nəfəndən ötrü xalqı gözübağlı saxlamaq üçün məktəbxanalarda ancaq şəriət ədəblərinin, boş sözləri bir-birinə yapışdırıb ibarət ilə danışmağın dahıncan düşüb, xalqı yoxsul və sərgərdan edib özləri kef və ləzzəti dünyaya məşğul oldular və nəinki özləri təzədən xalq üçün məktəbxanalara açmadılar, hətta olan məktəbxanalarda mollalıq məsailini araya salıb xalqı elm yolundan uzağa saldılar" (ƏQ-s.167).

"Əkinçi"nin müəllifləri dini xurafatı, mövhumat və cəhəlati, fanatizmi tənqid etməklə yanaşı, Avropanın inkişaf etmiş xalqlarının həyatından misallar gətirərək, yeni şəriətə, yeni ictimai mühitə uyğunlaşmağa çağırırdılar. Onlar Avropadakı inkişafın bir səbəbini

elm və maarifə rəğbətə, digər mühüm səbəbini isə azadlıq uğrunda mübarizədə görürdülər. Qəzet yazırdı ki, "Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub o vaxtadan bizdən bətar avam olub, amma bu halda azadlıq cəhətdən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər işdə bizdən irəli düşüb" (ƏQ-s.239).

Beləliklə, böyük maarifçi-jurnalisti Həsənbəy Zərdabi və onun nəşr etdiyi həqiqətpərəst "Əkinçi" orta əsr geriliyinə, cəhalətə, nadanlığa, dini xurafata qarşı, habelə xalqın azadlığı, elm-bilik kəsb etməsi, maddi və mənəvi yüksəlişə nail olması uğrunda mübarizə aparırdı.

Qəzetin əməkdaşlarının əksəriyyəti cəmiyyətin dəyişib, köləlik dünyasından xilas olaraq, azadlığa çıxmasının yeganə yolunu əqlin təntənəsində görürdülər. Onların fikrincə, əvvəlcə insanlar maariflənməli və bunun sayəsində də cəmiyyət dəyişməlidir. "Əkinçi"nin redaktoru Zərdabi elə bir ictimai quruluş arzu edirdi ki, orada bütün insanlar azad və öz vətənlərinin bütün sərvətlərinə malik olsunlar.

Demokratik və maarifçi bir orqan olan "Əkinçi" qəzeti öz qarşısına son dərəcə geniş və öz dövrü üçün çox mühüm məsələlər qoymuşdu. "Əkinçi" qəzeti varlılar tərəfindən zəhmətkeşlərin yaratdıqları maddi nemətlərin ədalətsiz bir surətdə mənimsənilməsinin səbəbini kütlənin avamlığında və savadsızlığında görürdü, belə hesab edirdi ki, zəhmətkeşlərin savad dərəcəsi yüksək olsaydı, onlar öz hüquqlarını müdafiə edərək əmlaklarının tüfeyli siniflər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan verməzdilər.

XIX əsrin ikinci yarısında ölkənin iqtisadi-ictimai və mədəni inkişafı zəminində zərurət nəticəsində meydana gələn və bir neçə il fəaliyyət göstərən "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi fikir tarixində görkəmli rol oynamış və mübarəqqi-millî mədəniyyətin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

"Əkinçi" qəzetinin ictimai-iqtisadi fikir tarixindəki rolu qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının mübarəqqi-demokratik dünyagörüşlərinin inkişafına və formalaşmasına, onlarda milli şüur və vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyə edilməsinə səbəb olmuş, onları qara qüvvələrə,

fanatizmə, cəhalətə qarşı mübarizəyə sövq etməklə maarifi, milli iqtisadiyyatı və milli mədəniyyəti inkişaf etdirməyə çağırmışdır.

NƏTİCƏ

Həsənbəy Zərdabi XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın mübarəqqi, ictimai fikir tarixində görkəmli yer tutmaqla, Azərbaycanın demokratik mədəniyyət tarixinə sıx surətdə bağlı olan bir ictimai xadim və alim kimi daxil olmuşdur.

H.Zərdabi Azərbaycanın birinci demokratik qəzeti olan "Əkinçi"ni yaratmaqla o dövrdə mübarəqqi demokratik ruhlu Azərbaycanın ictimai xadimlərini öz ətrafında birləşdirmiş və XIX əsr qabaqcıl ictimai və elmi fikirlərin öz Vətəninə yayılmasına böyük rol oynamışdır.

İrticaçı qrupların getdikcə artan hücumu, çarizmin ağır senzura siyasəti, çıxılmaz maddi vəziyyət "Əkinçi" qəzetinin davam etməsinə mane oldu. 1877-ci ildən sonra qəzetin çıxması mümkün olmadı. "Əkinçi" cəmi 27 ay yaşadı; 2 il 3 ay. Bu müddətdə bəzi uşaqlar heç dil açmır. "Bu mübarəqqi Azərbaycan qəzeti zülm və istibdad, cəhalət və nadanlıq, haqsızlıq və zorakılıq aləmində dadlı bir ümid, zəif bir qığılcım kimi zülmət içərisində parıldayaraq söndü." (6, s.77).

Əsası "Əkinçi" qəzeti tərəfindən qoyulan mübarəqqi ideyalar sonralar 1879-cu ilin yanvarında Tiflisdə türk dilində çıxan "Ziya" qəzetində, (bu qəzet 1880-ci ildən "Ziyayi-Qafqaziyyə" adı altında nəşr olundu, cəmi 104 nömrəsi çap olunduqdan sonra 1884-cü ildə bağlandı) 1880-ci ildə Tiflisdə işıq üzü görən "Kəşkül" qəzetində davam etdirildi. Bir sıra qəzetlər "Əkinçi"nin ənənələri əsasında təşəkkül tapdı və inkişaf etdi.

Birinci Dünya müharibəsi ərzində isə Azərbaycanda 275 adda qəzet və jurnal nəşr edilirdi. İnkilabi və milli azadlıq hərəkatının yüksəliş dövründə müxtəlif ictimai-siyasi zümərələr və partiyalar arasında məfkurə mübarizəsinin əsas meydanı mətbuat olmuşdur. Ana dili, məktəb, qadın azadlığı, milli məsələ və əsrin

ortaya atdığı bir çox vacib problemlər mətbuatın gündəlik müzakirəsinə çevrilmişdi. O dövrdə Azərbaycan mətbuatı ideya istiqamətinə görə demokratik, milli burjuaziya və bolşevik mətbuatına bölünürdü. Daha sonralar, sovet imperiyası dövründə mətbuat əsasən marksizm ideologiyasına xidmət etmişdir. İndiki dövrdə isə mətbuat iqtidar, müxalifət, özəl, partiya və s. bölünüb. Bütün bunlar başqa tədqiqat əsərlərinin mövzusudur.

“Əkinçi” qəzeti bu gün də müasirdir. Çünki aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, orada qaldırılan bir çox məsələlər indi də aktuallığını saxlayır və hələ də həllini tapmamışdır.

KİTABIN MÜƏLLİFİ

Elçin Xəlil oğlu Nəşibov (Elçin Nəşib) 1958-ci il aprelin 16-da Gədəbəy rayonunun Gədəbəy qəsəbəsində anadan olub. BDU-nun jurnalistika fakültəsini bitirib.

Əmək fəaliyyətinə kitabxana müdiri kimi başlayan E. Nəşib öz taleyini jurnalistika ilə bağlayıb. 1976-cı ilin fevralından Sabirabad rayonunda çıxan “Muğan” qəzetində (indiki “Suqovuşan”) müxbir, yerli radio verilişləri redaksiyasının təşkilatçı-müxbiri, həmin qəzetdə sənaye, tikinti və nəqliyyat şöbəsinin, kənd təsərrüfatı, aqrar-sənaye, iqtisadiyyat şöbələrinin müdiri vəzifələrində çalışıb. Bir sıra respublika mətbuatının bölgə müxbiri olub. Türkiyənin “Zaman” qəzetinin bölgə təmsilçisi işləyib.

“Yeni Muğan” qəzeti baş redaktorunun I müavini, “Respublikaçılar” qəzetinin baş redaktoru olub. Xarici ölkələrin mətbuatında bir sıra maraqlı yazılarla çıxış edib. Hazırda “Muğan-Şirvan” qəzetinin təsisçisi və baş redaktorudur.

Elçin Nəşib eyni zamanda Sabirabadda ədəbi mühitin formalaşmasında böyük rol oynayıb. 11 ildir ki, “Suqovuşan” Ədəbi Məclisinin rəhbəridir. Ədəbi məclisin almanaxlarını çapdan buraxmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Aran Bölməsinin orqanı olan “Aran” jurnalı baş redaktorunun müavini, Onlarla kitabın müəllifi, tərtibçisi, ön söz yazarı, redaktoru olan E. Nəşibin iki kitabı da çap olunmaq üzrədir. Ailəlidir, 2 övlad atasıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F.-“Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy!” məktubu, əsərləri üç cildə, 3-cü cild, Bakı, 1962.
2. Qasımzadə F. – XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı. 1966.
3. Zərdabi H. – “Cəmiyyəti xeyriyyə binası”, seçilmiş əsərləri, Bakı, 1960.
4. Zərdabi H.- “Açıq məktub”, seçilmiş əsərləri, Bakı, 1960.
5. Zeynalov H.- “Azərbaycan mətbuatı tarixi”, 1-ci hissə, Bakı, ADU-nun nəşri, 1973.
6. İbrahimov M. – “Böyük demokrat”, 2-ci nəşri. Bakı, 1957.
7. Göyüşov Z.- “Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri”, Bakı, 1960.
8. Məmmədov V.- “Əkinçi” qəzeti, Azərənşr, 1976.
9. Məmmədov Z. – “Həsənbəy Zərdabi”, Bakı, 1957.
10. Cəfərov M. – “Həsənbəy Zərdabi”, seçilmiş əsərləri iki cildə, 1-ci cild, Bakı, 1973.
11. Azərbaycan tarixi. Üç cildə, 2-ci cild, Bakı, 1964.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2-ci cild, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960.
13. “Əkinçi” qəzeti, (tam mətni) 1875-1877. Bakı, Azərənşr, 1979.
14. Məmmədov V. – “İlk Azərbaycan qəzeti”, “Bakı” qəzeti, 22 iyun 1965.
15. Məmmədov X. – “Əkinçi”nin övladı”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 25 aprel 1970.
16. Məmmədov Ə.- “Əkinçi”nin izahlı bibliografiyası”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 11 iyul 1964.
17. Xəlilov Q. – “Maarif və zəka məşəli”, “Azərbaycan” jurnalı 1980, №4.

18. Xəlilov Q. – “Azərbaycan jurnalistikası tarixində “Əkinçi” qəzetinin yeri”, “Jurnalistika” (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) ADU-nun nəşri, 1981.
19. Hüseynov C. – “Məşəl”, “Azərbaycan” jurnalı, 1976, №5.
20. İsmaylova P. – “Azərbaycan mətbuatının neçə yaşı var?”, “Muğan-Şirvan” qəzeti, 31 oktyabr 2009.
21. Мустафаев М. – Развитие Азербайджанской экономической мысли в XIX веке. Автореф. докт. дисс., Баку, 1967.
22. Павлов М. А. – “Воспоминания металлурга”, Москва, 1945.
23. Ватеншвили Д. Л.- “Русская общественная мысль и печать на Кавказе” М., 1973.

İXTİSARLAR

- AT- Azərbaycan tarixi. Üç cildə, 2-ci cild, Bakı, 1964.
AƏT- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2-ci cild, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960.
ƏQ- “Əkinçi” qəzeti, (tam mətni) 1875-1877. Bakı, Azərənşr, 1979.

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan	3
Giriş	4
I Fəsil. Maarifçilik ideyalının təbliği	9
II Fəsil Köhnəlmiş adətlərin tənqidi	21
Nəticə	27
Kitabın müəllifi	29
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	30
İxtisarlar	31

**«Elm və Təhsib» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Yığılmağa verilmiş 25.05.2012
Çapa imzalanmış 14.07.2012
Şerti çap vərəqi 2. Sifariş 286
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000.

Kitab «Elm və Təhsib» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Hay-268679